

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Αντώνιος Φατσέας (1821-1872):
οι ιδεολογικές του αναζητήσεις

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ

καρτογράφος
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1994

Τα 52 χρόνια της ζωής του ο Κυθήριος Αντώνιος Φατσέας τα μοίρασε ακριβοδίκαια: τα πρώτα του 26 χρόνια τα έζησε στα Επτάνησα. Τα άλλα του 26 στην Ελλάδα, όπου ήλθε το 1848 όχι «διά τὸν φόβον» των Ἄγγλων αλλά από δική του επιλογή: «παρήτησα τὴν πατρίδα με ἀπόφασιν νὰ μὴν ἐπιστρέψω πλέον» ἐπειδὴ τὴν ἐβλεπον εἰς ἀπελπισίαν καὶ ἐνῶ τῆς ἤμην κατὰ πάντα περιττός, ἤρχισα νὰ αἰσθάνομαι ὅτι καὶ ἡ ψυχὴ μου ἐνεκροῦτο. Εἰς ἐποχὴν ὁμοῦ γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν ἐθνῶν, δὲν σινέτεινεν ὀλίγον καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς μας ἀνεξαρτησίας· ἐπειδὴ καὶ ἡ τύχη τῆς μικρῆς μας πατρίδος ἐξαρτῆται ἐξ ἐκείνης ὅλου τοῦ ἔθνους, τοῦ ὁποῦ οὐ σχηματίζομεν μερίδα. Ἄλλ' ἐρχόμενος εἰς τὰς Ἀθήνας ἐξηπατήθην καὶ εἶδα ὅτι ἔθνη σνηθισμένα εἰς τὴν δουλείαν, μετὰ μεγάλων δυσκολιῶν ἐλευθεροῦνται, ἂν δὲ διὰ θαύματος ἐλευθερωθῶσιν, ἀπαιτεῖται καιρὸς πρὸς ἐκτίμησιν τοῦ δώρου τῆς ἐλευθερίας»¹.

Ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του στην Ελλάδα θα μείνει με αυτή την πικρή διαπίστωση και δεν θα πάψει να αναζητά τις αιτίες της ελληνικής κακοδαιμονίας και να προτείνει λύσεις απ' όπου και αν βρίσκεται: γυμνασιακός καθηγητής, συγγραφέας σημαντικών σχολικών εγχειριδίων ή αξιωματικός λόγιος.

Γεννήθηκε στα Κύθηρα το 1821. Ορφάνεψε μικρός και την ανατροφή του ανέλαβε ο συνονόματος θείος του ιερέας. Αφού τελείωσε τα σχολεία της εγκύκλιας εκπαίδευσης στα Κύθηρα, ο θείος του τον έστειλε στην Κέρκυρα, όπου γράφτηκε στο Ιεροσπουδαστήριο, φοιτώντας στο Λύκειο και στην Ιόνιο Ακαδημία (1836-1841), απ' όπου πήρε δίπλωμα θεολογίας. Τα μαθήματα, που διάλεξε να ακούσει στην Ιόνιο Ακαδημία, και η κλίση του τον διαμόρφωσαν φυσικομαθηματικό και λιγότερο θεολόγο. Έτσι δίδαξε, από τον τελευταίο χρόνο των σπουδών του, Μαθηματικά και Γεωγραφία στο Ιεροσπουδαστήριο (1841-1842), και από το 1842 διορίστηκε διδάσκαλος των Μαθηματικών, της Ιστορίας και της Γεωγραφίας στο δευτερεύον Σχολείο Ληξουρίου, όπου δίδαξε 6 χρόνια, ως τον Ιούνιο του 1848, οπότε παραιτήθηκε και ανεχώρησε για εγκατάσταση στην Ελλάδα. Πολιτογραφήθηκε αμέσως στον Δήμο Αθηναίων και γράφτηκε φοιτητής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, δηλώνοντας κηδεμόνα τον Κωνσταντίνο Ασώπιο. Δεν πήρε ποτέ πτυχίο ιατρικής, άλλωστε εκλεκτικός ακροατής ήταν περισσότερο. Παρακολούθησε μαθήματα ανατομίας, βοτανικής και φυσικής ιστορίας και τον δεύτερο χρόνο φιλολογίας, ταξιδεύο-

1. [Α. Φατσέας], *Η εικοστή πέμπτη Μαρτίου του 1849*, [Αθήνα 1849], σ. 9.

ντας παράλληλα σε διάφορους ελληνικούς τόπους. Το 1851 διορίστηκε καθηγητής των Μαθηματικών και της Φυσικής στο Γυμνάσιο Λαμίας, απ' όπου παραιτήθηκε το 1854 για να πάρει μέρος στις επαναστάσεις της Θεσσαλίας. Επανήλθε στα καθήκοντά του και μετατέθηκε το 1858 στην Τρίπολη, το 1862 στη Σπάρτη, και το 1865 στο Ναύπλιο. Νυμφεύτηκε την Ελένη Πετρινού και απόκτησαν πέντε παιδιά. Έλαβε μέρος το 1870, 1871 και 1872 στους Ποιητικούς Διαγωνισμούς του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά δεν βραβεύτηκε. Πέθανε στο Άργος και θάφτηκε στο Ναύπλιο τον Δεκέμβριο του 1872.

Ολόκληρο σχεδόν το σωζόμενο συγγραφικό του έργο γράφτηκε στην Ελλάδα και, καθώς ο συγγραφέας το θεωρούσε μέσο του αγώνα του για το φωτισμό της κοινωνίας, εξέδωσε ο ίδιος το περισσότερο. Εύκολα μπορεί το έργο του να καταταχτεί σε τέσσερις ενότητες:

1. Δοκίμια, που κυκλοφόρησαν τα περισσότερα σε φυλλάδια.
2. Σχολικά εγχειρίδια (Αριθμητική, Φυσική, Γεωμετρία, Τριγωνομετρία, Άλγεβρα, Κοσμογεωγραφία, Γεωγραφία).
3. Ποιητικά (στιχουργήματα και κωμωδίες).
4. Φιλολογικές μεταφράσεις.

Ας συμπληρωθούν αυτά τα λίγα βιογραφικά στοιχεία με τις απαραίτητες πληροφορίες για τις δυνατότητες που διαμορφώθηκαν, ύστερα από πολύχρονες έρευνές μου, για τη μελέτη της ζωής και του έργου του Φατσέα². Γνωρίζουμε, από την *Ελληνική* και την *Ιονική βιβλιογραφία*, το σύνολο σχεδόν του τυπωμένου έργου του: 30 περίπου τίτλοι. Η κωμωδία του Βερτόλδος άστυνόμος της Άσίνης και τα ποιήματά του, προερχόμενα από τη συλλογή του Émile Legrand³, σώζονται στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης⁴. Ό,τι μας είναι σήμερα γνωστό από το σώμα των καταλοίπων του ανήκει στη Συλλογή Κ.Θ. Δημαρά: στοιχεία από τέσσαρες μορφές μετάφρασης της *Οδύσσειας*, άλλα σχέδια κειμένων του⁵. Στη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου εντόπισα εκατόν πενήντα περίπου τίτλους εντύπων της βιβλιοθήκης του και τρία χειρόγραφα, δικά του αυτόγραφα: Γεωμετρία και Μηχανική, σε ιταλική

2. Η κυριότερη βιβλιογραφία για τον Φατσέα: Φατσέας, *Χωριάτικες γραφές. Δημοτικά δοκίμια γραμμένα στα 1850* κι αποκαταστημένα από το Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1952, σ. ιδ' +15-144· Μιχ. Κ. Πετρόχειλος, «Αντώνιος Φατσέας», *εφ. Η Ηχώ του Ιονίου*, φ. 75-77, Οκτ.-Δεκ. 1952, σ. 5-6· του ίδιου, «Βιογραφικά του Φατσέα», *Νέα Εστία*, 65 (1959) 724-725· Αναστασία Σκοπέτου, «Ο Αντώνης Φατσέας ως μεταφραστής της *Οδύσσειας*», *Παρηνασός*, 2 (1960) 234-242· Panayotis Moulles, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας, αρ. 22, Αθήνα 1989, σ. 273-274, 288-289, 302, 435· Δημήτριος Γ. Κοντρούμπας, *Η Επανάσταση του 1854 και οι εν Θεσσαλία ιδία επιχειρήσεις*, Αθήνα 1976, σ. 89· Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα¹ 1987, σ. 316, 346, 598· του ίδιου, *Ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα² 1985, σ. 194-195, 345, 356.

3. E. Legrand, *Fac-similés d'écritures grecques du dix-neuvième siècle*, Παρίσι 1901, σ. 35-37, 102-103.

4. Ευχαριστώ τη συνάδελφο κυρία Πόπη Πολέμη που φωτογράφησε για χάρη μου το 1986 και 1987 τα χειρόγραφα.

5. Τα κατάλοιπα του Φατσέα αγόρασε ο Κ.Θ. Δημαράς το 1955 από τον παλαιοβιβλιοπώλη Θ. Γεωργακόπουλο. Η προηγούμενη κάτοχος ήταν η κόρη του Φατσέα, Άννα Θεοδοροπούλου. Ο Κ.Θ. Δημαράς μου παραχώρησε για μελέτη τα κατάλοιπα του Φατσέα μαζί με τον «Πρόχειρο έλεγχο»-κεφαλαϊώδη καταγραφή, που συνέταξε το 1955 (τρεις δαχτυλόγραφες σελίδες).

γλώσσα και μετάφραση της Φυσικής του Α. Καποί έτοιμη για έκδοση⁶. Πρόσφατα εντόπισα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους μεγάλο μέρος του υπηρεσιακού του «φακέλου» ως καθηγητή και συγγραφέα διδακτικών βιβλίων⁷. Βιογραφικά στοιχεία για τον Φατσεά είχε αντλήσει ο Μιχαήλ Πετρόχειλος από τους φακέλους του Ελεγκτικού Συνεδρίου, τα οποία διασταύρωσα με στοιχεία των Αρχείων του Δήμου και του Γυμνασίου Ναυπλίου και των ΓΑΚ. Η αποδελτίωση των εφημερίδων, τουλάχιστο εκείνων που ο ίδιος δηλώνει ότι συνεργάστηκε, θα αυξήσει ίσως τον κατάλογο των δημοσιευμάτων του. Ίσως δεν έχει χαθεί η πολύτιμη αυτοβιογραφία του, που σήμερα λανθάνει: η ελληνική της μορφή βρισκόταν στα χέρια του Ν. Δελακοβιά, τουλάχιστο ως το 1958, και η γαλλική της μορφή είχε σταλεί από τον Φατσεά, λίγο πριν πεθάνει, στον Ε. Legrand⁸.

Οι δυνατότητες που έχουμε για να παρακολουθήσουμε την ιδεολογική του διαμόρφωση στα Επτάνησα είναι περιορισμένες, αφού όλα σχεδόν τα κείμενά του, που περιέχουν τις απόψεις του για την πολιτική, κοινωνική και πνευματική κατάσταση στα Επτάνησα, γράφονται από τη στιγμή που αποφασίζει να εγκαταλείψει τα Επτάνησα και να πάει στην Αθήνα. Και ακόμη γιατί αυτή η χρονική στιγμή συμπίπτει με το 1848 και τα σημαντικά γεγονότα στην Ευρώπη και φυσικά στα Επτάνησα⁹, τα οποία μονοπωλούν σχεδόν το ενδιαφέρον του Φατσεά στα φυλλάδια που τυπώνει στην Αθήνα, το 1849 και το 1850: η επανάσταση της Κεφαλονιάς και προπάντων η ελευθεροτυπία και τα αποτελέσματά της. Από την περίοδο της καθηγητικής του θητείας στο Ληξούρι (1842-1848) γνωρίζουμε δύο κείμενά του τυπωμένα. Το πρώτο είναι μία ανοιχτή επιστολή προς τους Ληξουριώτες από 4 Οκτωβρίου 1847: έκκληση στους κατοίκους να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο, όπου φοιτούν μόνο ένα στα έξι ή επτά αγόρια από όσα έπρεπε. Ο λόγος του είναι σκληρός και περιέχει τις περισσότερες από τις σταθερές των ιδεών του για την εκπαίδευση που μοιάζουν διαμορφωμένες: «Κύριοι, με συγχωρείτε, αλλά καθ' όσον εγνώρισα έχετε πολλές περι παιδείας προλήψεις και σάς παρατηρώ δύο μόνον. Α' ότι η ανατροφή των τέκνων σας είναι άσκοπος και η περι τούτου όμιλία ήθελεν είναι μακρινή· και Β' το όποιον είναι μερικώτερον, εις την άτελή ανατροφήν, ή και διεστραμμένην, την όποιαν τους δίδετε, τα περιορίζετε εις μόνας τας γλώσσας και άμελείτε την άληθή μόρφωσιν τού άνθρώπου, τού πολίτου, τού Χριστιανού. Άμελήτε τας έποσημας νομίζοντες αυτάς περιττάς, ή δυσκόλους. Στολίζετε τον νούν τού νέου όχι με ιδέας, με φρόνησιν, με καρδίαν και συνείδησιν, αλλά με τα ψεύτικα άνθη της άτελεστάτης φιλολογίας,

6. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η σχολική βιβλιοθήκη τον 19ο αιώνα: η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου και του Ελληνικού Σχολείου Ναυπλίου (1833-1935)», *Τετράδια Εργασίας* 9, μέρος β' (υπό εκτύπωση).

7. Ο συνάδελφος κ. Δαυίδ Αντωνίου, που ταξιδιομεί το Αρχείο του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων (1833-) με βοήθησε και στην έρευνά μου για τον Φατσεά αποτελεσματικά.

8. Ο όγκος των πληροφοριών που έχω συγκεντρώσει για τη ζωή και το έργο του Φατσεά επιτρέπει τη συγκρότηση μιας ευρύτερης μελέτης γι' αυτόν. Ο καθηγητής κ. Άλκης Αγγέλου, κατά τη συζήτηση, μετά την ανακοίνωσή μου αυτή, δήλωσε ότι οι εκδόσεις «Ερμής» θα ήταν πρόθυμες να αναλάβουν την έκδοση του έργου του Φατσεά, εκδομένου και ανέκδοτου.

9. Βλ. την τελευταία σημαντική μελέτη του Γ.Α. Σουρή, «Ο Γλάδστον στα Επτάνησα. Ενωτικό κίνημα και βρετανικά αδιέξοδα», *Τα Ιστορικά*, 6, 11 (Δεκ. 1989) 277-312, όπου αναφορές και στις σημαντικότερες προηγούμενες μελέτες και πηγές για την αγγλοκρατία στα Επτάνησα.

τά όποια μαλακόνουν την ψυχήν και την άποκαθιστούν άναξίαν και άνεπίδεκτον μεγάλων πράξεων». Οι τόνοι κάποτε γίνονται προσωπικοί και μας θυμίζουν πόσο η απογοήτευση από την άποτυχία της εκπαίδευσης, που υπηρετούσε, βάρυνε στην απόφασή του να εγκαταλείψει την Επτάνησο: «Μού πονεί ή ψυχή, εις διάστημα πέντε έτών, νά μήν έβγουν έκατόν τουλάχιστον μαθηταί από σάς τοίς νουνεχείς, τοίς μεγαθύμους και μεγαλεπιβόλους Κεφαλλήνας. Έντρέπομαι! Έλληνες! νά εύρισκείται τις μεταξύ όμοπατριδών Έλλήνων, νά γνωρίζη ότι δύναται νά τοίς κατασταθή ώφέλιμος και νά μαραίνεται και αυτός τόν μαρασμόν των!». Κάποια στοιχεία εξιδανίκευσης της εκπαίδευσης στον ελλαδικό χώρο δεν είναι ευκολοδιάκριτο αν προβάλλονται για να φιλοτιμήσουν τους Κεφαλονίτες ή εκφράζουν πεποιθήσεις του Φατσέα: «Έχετε πρό όφθαλμών τό βρέφος την Έλλάδα, όπου οι γέροντες, οι ύπηρέται, οι μαπακάλιδες τρέχουν εις τά σχολεία ως αι διψώσαι έλαφοι»¹⁰.

Στο τέλος της σχολικής χρονιάς, 10 Ιουνίου 1848, γράφει *Τά Όλύμπια εις την Έπτάνησον* και τα τυπώνει με την υπογραφή «Ό Ού τις». Από τα περισσότερα νευρώδη και συνειδητά σατιρικά κείμενα του Φατσέα, είναι μια βίαιη επίθεση κατά των Άγγλων και των Επτανησίων συνεργατών τους: «τόν αισχρόν τόν όνομάζω αισχρόν» δέν στέκει εις τό χέρι μου νά καταστήσω τίμιον τόν άτιμον, είμαι άπλώς ιστοριογράφος, δέν έπρόσθεσα ούτε γρύ άφ' όσα δέν γίνονται, άλλ' ούτε ένόμισα δίκαιον και νά άφαιρέσω. Άν ήναι κακά κατηγορήσατε τοίς Άγγλους οι όποίοι τά κάμνουν, τοίς άγωνιστάς οι όποίοι συντρέχουν και σάς οι όποίοι τά ύποφέρετε». Είναι ιστοριογράφος· σε άλλο σημείο η ιστορία επανέρχεται: «ιστορία τής Έπτανήσου δέν ύπάρχει, (μόλον ότι κατέχεται ύπέρ τά 30 έτη από τό φιλελεύθερον, μέγα και φωτισμένον τών Άγγλων έθνος· έπειδή ή ιστορία είναι τό ξύλον του γινώσκειν καλόν και πονηρόν, και εκείνοι, ως προς τόυτο μάς θέλουν εις την άθωότητα τών πρωτοπλάστων)»¹¹.

Το πολυσέλιδο και πυκνό ανώνυμο δοκίμιο του *Οί Άγγλοι εις την Έπτάνησον* είναι η αιτιολόγηση της απόφασής του να φύγει για την Ελλάδα και μοιάζει υποθήκη προς τους Επτανησίους, γραμμένη σε επτανησιακό έδαφος. Ο Φατσέας και σ' αυτό το δοκίμιο κάθε άλλο παρά προσπαθεί να κρύψει τα αισθήματά του για τους Άγγλους: «Έτυχε διά κακήν μας τύχην τό έθνος τόυτο νά ήναι τό άδικώτερον, ληστρικότερον και άπανθρωπώτερον ύπό την ύφήλιον και ό συστηματοποιημένος έχθρός τής άνθρωπότητος». Με θεωρητικό οπλισμό κοινωνικού αναλυτή, δημοσιολόγου, αποδεικνύει με στοιχεία από τη σύγχρονη κοινωνική του πραγματικότητα, αλλά και αναδρομές στο παρελθόν, ότι η αγγλική αποικιοκρατία δεν επινοήθηκε για την Επτάνησο και γι' αυτό ήταν ένας εχθρός «συστηματοποιημένος»: «Η συνθήκη του Παρισίου μάς θέλει λαόν έλευθερον και άνεξάρτητον και μάς δίδει δικαίωμα νά κάμωμεν έλευθέρος τοίς νόμοις οι όποίοι μάς σιμφέρουν και τοίτους νά έπικυρώση μόνον ό Βασιλεύς τής Άγγλίας»¹². Οι αρμοστές όμως βρήκαν τρόπους να

10. Αντώνιος Φατσέας, «Προς τους κατοίκους Ληξουρίου. Κεφαλληνία, 4 Οκτωβρίου 1847», *Εφημερίς Επίσημος Ηνωμένου Κράτους Ιονίων Νήσων*, αρ. 145, 27 Σεπτ./9 Οκτ. 1847, σ. 23-24.

11. [Αντώνιος Φατσέας], *Τα Όλύμπια εις την Επτάνησον*, [Αθήνα; 1848], σ. 13 και σ. 6.

12. [Αντώνιος Φατσέας], *Οί Άγγλοι εις την Επτάνησον*, [Αθήνα 1848], σ. 10, 12.

αντιστρέψουν αυτή την αρχή ώστε να προτείνουν αυτοί τους νόμους και οι ψευτο-αντιπρόσωποι να τους ψηφίζουν. Η εξυπηρέτηση των όρων αυτής της αντιστροφής του πολιτεύματος και τελικά της υποδούλωσης, στηρίχθηκε σε τέσκαρους αλληλοσυμπληρούμενους μηχανισμούς: αμάθεια, διαίρεση, διαφθορά, φτώχεια. Ο Φατσεάς αναλύει τα φαινόμενα και τα παρακολουθεί καθεαυτά αλλά και στη διαπλοκότητά τους.

Μια εκπαίδευση ανίκανη να μορφώσει, στέλνει τους νέους χωρίς γνώσεις και προετοιμασία στην Ευρώπη, κυρίως στην Ιταλία, για σπουδές που αναγκαστικά θα αρχίσουν από τα στοιχειώδη. Τα 3-5 χρόνια όμως δεν αρκούν παρά να φέρουν το «βενίσιο» πτυχίο ευκαιρίας, και «ο μισογραμματισμένος είναι βάρος εις την έργατική τάξη και σκοτούρα και βάσανο εις τὸν προκομμένο, ὅπου θέλει νὰ κάμη καλὸ»¹³. Από αυτούς τους μισογραμματισμένους οι Ἄγγλοι θα διορίσουν τους κρατικούς λειτουργούς με υψηλούς μισθούς για να ελέγχουν το πόπολο και να εξουδετερώνουν τους ευγενείς, που δυσκολότερα συμφωνούν με την πολιτική τους. Ἐτσι πετυχαίνεται και η διαίρεση. Οι ξενοσπουδαγμένοι, που γνώρισαν την πολυτέλεια βιομηχανικών κοινωνιών, σπαταλούν τα ευκολοαπτότητα χρήματα της φορολογίας για να ευθυγραμμίζονται με την «ultima moda» και τα κελεύσματα που δίνουν οι μυθιστορίες. Στη σπατάλη τούς ακολουθούν και οι ευγενείς, ἔστω και αν χρεώνονται στους τοκογλύφους. Συνέπεια όλων αυτών είναι η γενική φτώχεια αφού οι πόροι πάνε σε καταναλωτικές δαπάνες, που τις καρπώνεται η Αγγλία και άλλες χώρες, με αποτέλεσμα να μη γίνεται καμιά χρηματοδότηση εκσυγχρονισμού κανενός τομέα της παραγωγής στα νησιά.

Η αλληλοτροφοδότηση όλων αυτών των φαινομένων φέρνει την ανηθικότητα, που ο Φατσεάς θεωρεί πρώτο κίνδυνο για τη διαιώνιση της υποδούλωσης.

Αν θέλαμε να κάνουμε μια ανάγνωση αυτών των διαπιστώσεων του Φατσεά, θα ἔπρεπε να θυμηθούμε αντίστοιχες φωνές, ξεκινώντας από το κήρυγμα των διδάχων της Τουρκοκρατίας και περνώντας σε μεταγενέστερες και σύγχρονες, με του Φατσεά τις καταγγελίες, για τη μόδα και τη σπατάλη. Θα διαπιστώναμε τον φόβο ότι το καταναλωτικό μοντέλο ζωής είναι αποτελεσματικός μηχανισμός για την ενσωμάτωση στην ιδεολογία του κυρίαρχου και την εξάρθρωση του εθνισμού, που στηρίζεται στη γλώσσα και στην Ορθοδοξία: «γιατί ὅλοι μας εἴμαστε ὀρθόδοξοι καὶ μιλοῦμε Ρωμαῖκα καὶ τὸ ἄλλο ἔθνος τὸ ἔστοχασθήκαμε πάντα γιὰ ἀδελφοὺς μας καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις εἶναι ἡ εἰχὴ ὀλονῶνε μας».

Ο Φατσεάς γράφει την επαύριον μιας επιτυχημένης επανάστασης στα Επτάνησα που εξασφάλισε την ελευθεροτυπία. Ὅλα αυτά του φαίνονται ὑποπτα: τα μεγάλα βήματα, τα πηδήματα, είναι εύκολα αναστρέψιμα. Αν είναι κάτι χρήσιμο είναι οι συνεχείς πιέσεις προς την Προστασία για την παραχώρηση δικαιωμάτων, ανάλογα με τον συσχετισμό δυνάμεων, για να εξασφαλίζεται η σταθερότητα. Αυτό προϋποθέτει τη μεγάλη πρόοδο των Ελλήνων στην παιδεία, στην οικονομία, στην πολιτική σκέψη.

Αλλά καθώς ο Φατσεάς δεν ανήκε σε κανένα κόμμα, παρόλο που ο εκλεκτισμός του αντλούσε και από τους Ριζοσπάστες και από τους Μεταρρυθμιστές, πίστευε ότι

13. [Αντώνιος Φατσεάς], *Ο χωριάτης ο Κεφαλλονίτης Φυλλάδιον Α. Προς τους πολιτικούς της Επτανήσου*, Αθήνα 1850, σ. 8.

«ή Ένωση και ή φρονιμάδα είναι ή μόνη μας σωτηρία». Η πορεία των επτανησιακών πραγμάτων οδηγούσε σε άλλες λύσεις και ο Φατσέας καθώς κατευθυνόταν προς το εθνικό κέντρο γράφει, υπαινισσόμενος τον εαυτό του: «Όσον τό κατ' έμέ άν είχα έπάγγελμα [= κρατική θέση] ήθελα τό αφήσει διά τās χρείας τās όποίας έμβάζει και την διαφθοράν την όποίαν φέρει [...] άν ήναι κανεις καλός φεύγει βλέπων ότι μόνον ή άτιμία και άναξιότης βραβεύεται ή δέ άξία κατατρέχεται ή νεκρούται»¹⁴.

Για μας που γνωρίζουμε την κατάσταση της ελλαδικής κοινωνίας τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία, τέτοιες αποφάσεις μπορεί να τις δικαιολογήσει η έλλειψη πληροφόρησης για την ελληνική πραγματικότητα αλλά και αυτό που διατυπώνεται εύστοχα από ένα λόγιο της εποχής: «μέ ήπάτησεν ό κολύς μου γραικισμός»¹⁵.

Στην Αθήνα θα περάσει τρία χρόνια (1848-1851) προσαρμογής και μελέτης της ελλαδικής πραγματικότητας: παίρνει άδεια ιδιωτικής διδασκαλίας μαθηματικών και γεωγραφίας φοιτά στο Πανεπιστήμιο, περιηγείται την Ελλάδα, γράφει και τυπώνει ποιήματα και δοκίμια. Από τα τρία τυπωμένα αυτή την περίοδο δοκίμιά του τα δύο απευθύνονται στους Επτανήσιους: *Ό θεομπαίκτης παιδαγωγός ή ή επτανησιακή έλευθεροτυπία* (επώνυμο, 1849) και *Ό χωριάτης, ό Κεφαλλονίτης Α' προς τούς πολιτικούς τής Έπτανήσου* (ανώνυμο, 1850). Με αυτά τα δοκίμια-φυλλάδια, ξαναπιάνει όλα τα θέματα που ξετύλιξε στο δοκίμιο *Οι Άγγλοι εις την Έπταήνησον* και με την πείρα και των ελλαδικών πραγμάτων αναλύει επιμέρους ζητήματα. Οι προτάσεις του τώρα γίνονται περισσότερο ακραίες, αλλά το αρχικό πλαίσιο δεν αλλάζει: «για την ώρα χαλάσετε την νομική σχολή, την ιατρική και τό κολέγιο γιατί είναι έξοδα χαμένα και μέ τά χρήματα έκείνα στείλετε νά φτιάσετε άνθρώπους, μά διαλεχτούς [...]. Μά νά πάν και οι γυναίκες, γιατί οι άνδρες για τούς άνδρες και ή γυναίκες για τας γυναίκες [...]. Νά τά στέλνουν εις την Άθήνα [...] έπειτα νά περνούν εις την Ευρώπη[...] για νά δούν τί καλό έχει νά τό έμβάσουν εις τόν τόπο τους και τί κακό και πώς έχωμε νά τό άποφύγωμε, βεβαιωθήτε, μόλις γυρίσουν γίνεται άνατροπή εις τά πάντα»¹⁶.

Δεν είναι δύσκολο εδώ να αναγνωρίσουμε το στερεότυπο της σκέψης των Ελλήνων εκσυγχρονιστών που αναγνωρίζουν ότι ο δρόμος βελτίωσης των ελληνικών πραγμάτων περνά από τη γνωριμία, των νέων κυρίως, με την ευρωπαϊκή παιδεία. Ο φόβος της Ευρώπης όμως τους οδηγεί στο να βάζουν προϋποθέσεις: οι νέοι πρέπει να έχουν διαμορφώσει επαρκώς γνώμη για τον εθνισμό τους και την Ορθοδοξία: η Ελλάδα θα αναπτυχθεί πνευματικώς «διά τής Δύσεως», αλλά η Ελλάδα είναι για μας η Κιβωτός του Νώε.

Όλες αυτές οι προτάσεις, ενώ στηρίζονται στα δεδομένα μιας κοινωνικής πραγματικότητας, που έχει μελετήσει ο Φατσέας, πουθενά κατά τη διατύπωσή τους δεν αναζητούνται τα κοινωνικά αιτούμενα και οι δυνάμεις που θα τις πραγματοποιήσουν. Όλα στηρίζονται σε μια εγγήγορη των συνειδήσεων, αλλαγή των νοοτροπιών, σε μια συνεχή ειρηνική επανάσταση εγός λαού, που η ηγεσία του ήδη κατηγορείται για

14. Α. Φατσέας, *Οι Άγγλοι εις την Έπταήνησον*, σ. 38, 27.

15. Σπυρίδων Βαλέτας, *Ναύπλιο 7 Δεκ. 1829*, προς Μιχαήλ Βασιλείου, Σύρο. Αρχείο Βασιλείου της Συλλογής Βλαχογιάννη στα ΓΑΚ, φ. 199, επιστολή 197.

16. [Α. Φατσέας], *Ό χωριάτης ό Κεφαλλονίτης ...*, σ. 56-57.

διαφθορά. Φυσικά ο Φατσέας δεν θέλει να δεσμευτεί πουθενά από τον καταναγκασμό ότι με τους υπάρχοντες συσχετισμούς στην επανησιακή κοινωνία, οι προτάσεις του μπορεί να θεωρηθούν ουτοπικές. Δεν τον ενδιαφέρει, και προκαλεί: «Πολεμήσετε και ἐγὼ θὰ σᾶς ἀποκριθῶ ψάλλοντάς σας ὅπως μοῦ κανοναρχήσετε. Μὰ πρέπει νὰ ἀποκριθῆτε. Μὴ κρυφομουρμουρίσματα. Σᾶς πετάω τὴ σκοῦφια μου»¹⁷.

Το τρίτο του δοκίμιο, *Ἡ εἰκοστὴ πέμπτη Μαρτίου τοῦ 1849*, απευθύνεται στους Ελλαδίτες και σκιαζεται από την απογοήτευση του ανθρώπου, που βρήκε πολύ χειρότερη την κατάσταση της κοινωνίας που διάλεξε να ζήσει: «τὸ κοινὸν συμφέρον θεωρεῖται πάρεργον καὶ καθόσον ἤκουσα καὶ ἠδυνήθην νὰ καταλάβω, χρησιμεύει ἄσπις τοῦ ἰδιωτικοῦ»¹⁸. Η απογοήτευση φαίνεται να τον οδηγεί σε μια ηθελημένη απομόνωση: «Ἄνθρωποι τοὺς ὁποίους ἐγνώριζα εἰς τὴν πατρίδα πῦρ φλέγον τοὺς βλέπω ἐδῶ κρύους, ὥστε ἀμφιβάλλω εἰς τὰ πάντα. Κυριολεκτικῶς εἶμαι κλεισμένος, ὡς εἰς πολιορκούμενον πύργον, ἐντὸς μόνου τοῦ ἑαυτοῦ μου»¹⁹. Η απόφασή του είναι να μείνει και να κατανοήσει πρώτα την ελληνική κοινωνία και τα αίτια της κακοδαιμονίας της. Η ανάλυσή του είναι ανάλυση ιστορικού: «Τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τὴν ἔφευρον ἡ ἐποχὴ, ἡ Ἑλληνικὴ ἀρχαιότης καὶ ἡ θρησκεία, τὴν ὑπεστηρίζαν οἱ πολεμικοὶ καὶ οἱ πρόκριτοι ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ λαοῦ καὶ τέλος οἱ Εὐρωπαῖοι τὴν ἐβοήθησαν καὶ τὴν ἔσωσαν· ἔπρεπε λοιπὸν καὶ τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα τὴν ἐβοήθησαν καὶ τὴν προήγαγον νὰ ὠφεληθῶσιν ἐξ αὐτῆς. Οἱ πρόκριτοι ἐξουσίαζον τὸν λαὸν ἐπὶ Τουρκοκρατίας· διατὶ θέλεις νὰ χάσωσι τὸ δικαίωμα διὰ τὸν οἱ Τούρκοι ἐξέλειπον; Οἱ πολεμικοὶ ἀποσυρμένοι εἰς τὰ ὄρη ἐπολέμουν καὶ ἤραζον τοὺς Τούρκους καὶ τώρα οἱ Τούρκοι ἐξέλειπον. Οἱ λογῳάταιοι ἔθρεψαν τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα καὶ ἐζήτησαν διὰ μᾶς τὸν χρυσὸν αἰῶνα· ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ὠφεληθῶσι καὶ ἐκ τῆς Ἐπαναστάσεως, νὰ κυριεύσῃ τὸ στοιχεῖον των, ἡ δὲ σπουδὴ τῆς γλώσσης καὶ ἡ πρόληψις τῆς ἀρχαιότητος νὰ κυριεύσῃ πρὸς βλάβην τῆς ἀληθοῦς ἀναπτύξεως. Ἡ ἐποχὴ ἔφευρε τὴν Ἐπανάστασιν· ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ὠφεληθῆ καὶ αὐτὴ δίδουσα νόμους, δικηγόρους καὶ ἰατροὺς καὶ εἰσάγουσα μὲ τὰ καλὰ τοῦ αἰῶνος καὶ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἦθη, τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν κακοθῆειαν. Ἡ θρησκεία εἶναι ἐκεῖνη ἣτις ἔχασε, ἐνῶ δὲν ἦτο ἀκόμη καιρὸς, ἐπειδὴ δὲν ἐνεργεῖ εἰμὴ ἐπὶ τῆς συνειδήσεως καὶ τὸ ἱερατεῖον οὔτε ἐσεβάσθη, οὔτε σέβεται τὸν ἑαυτὸν του. Οἱ Εὐρωπαῖοι οἱ ὁποῖοι ἔσωσαν τὴν ἐπανάστασιν εἰς τοὺς Ναυαρίνους, θέλεις νὰ μὴ ζητήσωσι νὰ ὠφεληθῶσιν ἐξ αὐτῆς καὶ νὰ ἐμποδίζωσι τὴν ἀνάπτυξιν ἔθνους τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπαρξις δὲν τοὺς συμφέρει;»²⁰.

Το ιδεολογικό πλαίσιο της «Μεγάλης ιδέας» φαίνεται να τον καλύπτει. Δεν φαίνεται να δεσμεύτηκε ποτέ σε κόμμα ή οργάνωση, παρόλο που ο φιλορωσισμός του είναι δηλωμένος και σαφής.

Στην αρχή του 1851 υποβάλλει πολυσέλιδο υπόμνημα στη Βασίλισσα και προτείνει αναμόρφωση του προγράμματος των Μαθηματικῶν και της Γεωγραφίας στο

17. Ὁ.π., σ. β'.

18. [Α. Φατσέας], *Ἡ εἰκοστὴ πέμπτη Μαρτίου τοῦ 1849*, [Ἀθήνα 1849], σ. 15.

19. Ὁ.π., σ. 10.

20. Ὁ.π., σ. 19-20.

Ελληνικό Σχολείο και το Γυμνάσιο, γιατί με το ισχύον πρόγραμμα «διδάσκονται όκτώ έτη τά μαθηματικά και οι μαθηται άγεωμέτρητοι διδάσκονται την Μαθηματικήν Γεωγραφίαν και την Φυσικήν. Είς τό Πανεπιστήμιον, ώς έπί τό πλείστον περιμένουν νά διδαχθώσι στοιχεία τής 'Αλγέβρας και άτριγωνομέτρητοι διδάσκονται την γενικήν Φυσικήν»²¹. Το Υπουργείο Παιδείας δεν συζήτησε καθόλου τις προτάσεις του Φατσέα αλλά τον «τακτοποίησε» στο Γυμνάσιο Λαμίας, ως καθηγητή των Μαθηματικών και της Φυσικής. Η αδιαφορία του κράτους για τα ουσιαστικά θέματα της εκπαίδευσης και η έλλειψη προσωπικού της «ειδικότητας» επέτρεψαν την είσοδο στην εκπαίδευση ενός ανθρώπου, που δεν έκρυψε την αντίθεσή του στο γράμμα και στο πνεύμα του εκπαιδευτικού συστήματος. Δηλώνει ότι το πάθος του για τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ιδιαίτερα δήλωνε ότι «ήταν ή άσθένεια ή όποια δέν έπέρασεν άκόμη και έπεθύμουν νά άργήσει νά παρέλθει». Έγραψε και τύπωσε έξι σχολικά εγχειρίδια με μαχητικούς προλόγους, που φαίνεται ότι πάντοτε ξεπερνούσαν τα όρια του κρατικού προγράμματος και τα δίδαξε με την ανοχή του κράτους, τις επιτιμήσεις των γυμνασιάρχών, τις διαβολές των συναδέλφων του. Η κυριότερη κατηγορία ήταν ότι ξεπερνούσαν τις δυνατότητες των μαθητών. Όσες φορές χρειάστηκε, οι επιτροπές διδακτικών βιβλίων, αποτελούμενες από καθηγητές Πανεπιστημίου, δεν τον δικαίωσαν. Οι απαντήσεις του, δημοσιευμένες στον τύπο ή σε φυλλάδια και άκόμη σε χειρόγραφα υπομνήματα, είναι γραμμένες με επιχειρήματα και παρηγοσία. Τα δύο φυλλάδια, που τυπώνει στη Λαμία και στην Αθήνα το 1856, *Σκέψεις επί τής Δημοσίας και Ιδιωτικής εκπαίδεύσεως των νέων Έλλήνων. Προς τόν Υπουργόν τής Δημοσίας Εκπαίδεύσεως*, είναι τα περισσότερα γνωστά του δοκίμια καθώς περιέχουν βίαιη αλλά και από περιαυτοσύνης επίθεση κατά του αναποτελεσματικού εκπαιδευτικού συστήματος. Το πρώτο κακό είναι η αποσπένθησις: «συνηθίζει τόν μαθητήν νά άποσπένθησι χωρίς νά έννοση, έπομένως νά μη συλλογίζεται, νά μη τέρπεται έπομένως είς την σπουδήν και νά μη την άγαπήση» και έπειδή έσυνήθισεν νά μη έννοση, και όταν άκόμη έπιθυμη, έχει χάσει τό θάρρος νά μάθη»²². Το δεύτερο είναι η πρόληψη ότι αρχή και τέλος της ζωής των Ελλήνων είναι η ανάσταση της αρχαίας ελληνικής, μια πρόληψη που έχει την αρχή της στον Κοραή, παρόλο που αναγνωρίζει ότι «πρέπει νά σπουδάζωμεν την άρχαίαν ελληνικήν και διά την μόρφωσιν και τόν πολιτισμόν τής καθομιλουμένης και διά την ιστορίαν μας και διά τόν θησαυρόν τών γνώσεων τής όποιας περιέχει». Η επίθεση κατά του ατικισμού αποδίδεται σε ένα πνεύμα βυζαντινισμού που επικρατεί και το ειρωνεύεται μέσα από μια φράση του Μοντεσκιέ. Υποστηρίζει ότι χρειάζεται ελληνική γλώσσα για να υπάρξει εθνική ποίηση και καλεί μάρτυρά του τον Vico· υποστηρίζει ότι και αν προσπαθήσουμε να επαναφέρουμε την αρχαία γλώσσα, ο πολιτισμός δεν επιστρέφει, και παραπέμπει στον Herder.

21. Αντώνιος Φατσέας, Αθήνα 24 Μαρτίου 1851, *Προς Βασίλισσα, ΓΑΚ, Αρχείο Υπ. Παιδείας* (υπό ταξινόμηση), φ.103/21.

22. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί τής δημοσίας και ιδιωτικής εκπαίδεύσεως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν τής Δημοσίας Εκπαίδεύσεως*, [τεύχος Α'], Λαμία 1856, σ. 8-9

Το τρίτο κακό είναι ο γερμανικός σχολαστικισμός με τις αρχές του οποίου συντάχτηκαν οι κανονισμοί και τα προγράμματα των Δημοτικών, των Ελληνικών και των Γυμνασίων, ώστε στους αλληπάλληλους παιδευτικούς κύκλους να χάνεται χρόνος και το σχολείο να γίνεται ανιαρό. Τα πολλά μαθήματα αύξησαν τις ώρες διδασκαλίας και έφεραν την κόπωση και την αδιαφορία.

Οι προτάσεις του αναφέρονται στους εκπαιδευτικούς, στο σύστημα και στην εφαρμογή του. Παρουσιάζει τα προβλήματα της εκπαίδευσης μάθημα προς μάθημα και καταλήγει στη διατύπωση ενός αναλυτικού προγράμματος, όπου ιεραρχούνται οι επιδιώξεις και ανάλογα κατανέμεται ο σχολικός χρόνος. Το βάρος πέφτει στη σπουδή της καθομιλουμένης γλώσσας η οποία ως «γλώσσα του συλλογισμού μας είναι ο όρος της συγκρίσεως των άλλων γλωσσών [...] εις την σπουδήν της καθομιλουμένης απαιτείται κρίσις, ύπομονή και έπιμονή· διότι ή ύλη είναι εις τά στόματα του λαού και των όλγων καθαρών του έθνους συγγραφέων»²³. Η διδασκαλία της Αρχαίας γίνεται με σύγκριση προς την καθομιλουμένη και εξήγηση κειμένων της Λατινικής, ως εισαγωγή και με τη σύγκριση προς τις ευρωπαϊκές γλώσσες που διδάσκονται «έπειδή ή νέα Έλλάς δέν έχει έμπορικές σχέσεις με τον Πλάτωνα, τον Όμηρον και τους Μυρμηδώνας του Άχιλλέως· αλλά θά αναπτυχθή πνευματικώς διά της Δύσεως, όταν προσέχη νά εκλέγη και μιμηται φρονίμως και θά πλουτίση και ένισχυθη διά των σχέσεων αυτής με τους λαούς της Άνατολής»²⁴.

Τα Μαθηματικά και τα Φυσικά, η Γεωγραφία και η Ιστορία ακολουθούν σχεδόν ισότιμα.

Την τελευταία δεκαετία της ζωής του ο Φατσέας θα προσθέσει στο συγγραφικό του έργο τα σατιρικά στιχουργήματα της πρωτοχρονιάς, μιμούμενος τους ταχυδρομικούς διανομείς της εποχής για να προπαγανδίσει τις ιδέες του. Αί εύχαι της Πρωτοχρονιάς του 1870 θα υποβληθούν και στον ποιητικό διαγωνισμό του 1870, αλλά δεν θα βραβευθούν. Την ίδια τύχη θα έχουν και οι δύο κωμωδίες Βερτόλδος οικογενειάρχης και Βερτόλδος άστυνόμος της Ασίνης, που γράφει με κλονισμένη την υγεία του. Στην προγραφή των κωμωδιών του λόγω καθομιλουμένης γλώσσας αλλά και στις αυστηρές αισθητικές κρίσεις της Επιτροπής του βραβείου, ο Φατσέας θα απαντήσει και θα μεταφέρει τον αγώνα στο ιδεολογικό επίπεδο: «δέν έχω έργον την ποιήσιν και αυτή είναι ή πρώτη αυτοσχέδιος Κωμωδία μου [...] σπουδάξω υπέρ τά τριάκοντα έτη έπιμελώς και παρατηρώ προσεκτικώς έν μέσῳ του άκομήτου καταδιωγμού των ανθρώπων και της τήχης [...]. Η ύπαρξις μας είναι άβεβαία· ζώμεν εκ δανείων και όλον έν δανειζόμεθα· πιέζομεν την πρακτικήν τάξιν, στειρεύοντες τάς πηγάς της παραγωγής διά νά σπινάξωμεν και συνάγωμεν διά νά ρίψωμεν εις περιττά και έπιβλαβή [...] ή παιδεία μας είναι φενάκη [...]

23. Αντώνιος Φατσέας, *Σκέψεις επί της δημοσίας και ιδιωτικής εκπαίδευσεως των νέων Ελλήνων. Προς τον Υπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδευσεως*, [τεύχος Β'], Αθήνα 1856, σ. 24.

24. Ό. π., σ. 44.

Είναι παραμονές του θανάτου του και είναι βέβαιος ότι άλλος θα συνεχίσει το κήρυγμα «τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως, τοῦ ὁποίου τῷ ἔχω χαραῖξει τὸν δρόμον.

Ἐρριπται δ' ὁ βόλος, τὸ δὲ δίκτυον ἐκπεπέταται,
Θύνοι δ' οἰμήσουσι σεληναίης διὰ νυκτός»²⁵.

25. Τα αποσπάσματα είναι από τις «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς κρίσεως τῆς πλειονοψηφίας τῶν ἀγωνοδικῶν», που ἔγραψε ὁ Φατσέας ὅταν δὲν του βράβευσαν τὸ 1871 τὴν κωμωδία του: *Ὁ Βερτόλδος, Σειρά πολιτικῶν κωμωδιῶν*, Αθήνα 1871, σ. 91, 90, 93. Οἱ στίχοι εἶναι χρησιμολογικοί: Ηρόδοτος I, 62.